

RADOMIR KONSTANTINOVIC

Triptichon (1992–2000)

I. Szörnyeteggel élni

A Belgrádi Kör *Másik Szerbia* című sorozatának első beszélgetésére jöttünk össze. Mindannyiunknak jelenthet valamit ez az alkalom, a pusztá ígéretnél többet, hiszen valamennyien napról napra magányosabbak vagyunk, egyre kevesebbet beszélünk egymással, sőt már egyre kevésbé vagyunk erre, miközben a totalitarisztikus erőszak egyre fokozódik: magány – ez a totalitarizmus egzisztenciális valósága.

Nacionalista totalitarizmusban élünk, mely napról napra vérszomjasabb: íme, Kupres vérben; íme, Szarajevó vérben és rettegésben. Előreláttuk ezt? Három évvel ezelőtt, 1989 márciusában, ugyanebben a Szarajevóban, *A vidék filozófiája* megjelenésének huszadik évfordulója alkalmából rendezett fórumon többek között azt mondtam: A fejünk forog kockán, ezt tessék tudomásul venni. Előrelátható volt az erőszak, hisz a nacionalizmus természetében fészkel, mivel a nacionalizmus, abszolút egységet, ellentmondás-mentességet követelve, arra van ítélve, hogy összetűzzön a valósággal, mely természetesen ellentmondásos: tehát erőszakra van ítélve.

Emlékezzenek csak vissza például, milyen brutális ingerültséggel fogadták egyesek a Belgrádi Kör megalakulásának már a hírére is, mikor még el sem kezdett tevékenykedni. Megjegyzendő, hogy ebből a brutalitásból alaposan kivették a részüket azok is, akik demokratáknak tüntették fel magukat, s akik meggyőződésük szerint valóban demokraták szeretnének lenni. Ekkor jutott a fülembe a mendemonda, miszerint én sokáig az odúmba bújva hallgattam, és csak azért bukkantam hirtelen felszínre, mert vézérnek kiáltottatok ki. Mondjuk, hogy így igaz: vajon ezeket a szavakat üdvözlésnek vegyem, baráti, felebaráti köszöntésnek, hogy előjöttem az odúból, megszabadultam a félelmetes magánytól, valami módon feltámadtam? Vagy ellenkezőleg, úgy értem, mint (akár teljesen tudattalan) kívánságot, hogy maradjak ott, ahol voltam, hallgassak, bizonyos tekintetben legyek halott? Hogy haljak meg ismét?

Nem volt ez mentes az erőszak reflexeitől, annyi biztos. Dehát nyakig vagyunk a totalitarizmusban, a totalitarizmus pedig erőszakkal fertőz, totális erőszakra tör, egyetemes módszernek tekinti az erőszakot, úgy mások, mint önmagunk irányába. A totalitarizmus az erőszak totalizálása. Meghódít bennünket és kiforgat önmagunkból, mint ahogy kifordít, szörnyeteggé tesz mindent, amihez hozzáér. Éppen az abszolút egységre törve (s pontosan ebből kifolyólag erőszakra ítélve) válik, úgymond, szörnymesterre; felülmúlhatatlan a szörnyetegek – a félresikerült hibridek, meddő keresztezések, az ellehetetlenített szintézis, a győzedelmes paradoxonok – teremtésében, a kétfejűek diadalmaskodnak általa mindenütt. Ilyen kétfejű, szüntelenül harapó és zabáló szörnyeteg például a nacionalista demokrata (vagy a demokrata nacionalista); a klerikális náci (keresztény nacionalista) a TV-szerzetes alakjában, aki a tévékamerák előtt gyerekpopyákkal labdázik, kereszt helyett pedig karót hord, vagy a tévében imádkozik Istenhez, de nem azért, hogy szabadítsa meg őt a bűneitől, hanem azért, hogy szaba-

dítsa meg a köztársasági elnöktől; ilyen szörnyeteg a kommunista antikommunista a balkáni mccarthyizmus stílusában, akit a tegnapi kommunista vezérek irányítanak.

Akármerre nézünk, mindenütt ilyen torzulásokkal, félresikerült torzszüleményekkel, kilátástalan félreértésekkel találkozunk, akik a totalitarista erőszak megrendezésében elárasztják ezt a világot, egyre jobban elhatalmasodnak benne, úgyhogy már-már „normálisaknak” tűnnek. Itt, ahol eluralkodott az erőszak, s a járma alatt minden kifordul, egyre normálisabbá válik a szörnyetegség – mintha a normális szörnyetegség paradoxonát élnénk: a paradoxitás lényegi kifejeződése a szörnyetegség mint normalitás.

Nem csak arról van szó tehát, hogy nap mint nap e normális szörnyetegség közepe élünk, nem csak arról, hogy hozzászoktunk a szörnyetegekhez és rokonultunk velük, hanem, íme, mi magunk is szörnyetegekké válunk; a totalitarista nacionalizmus erőszakának jármában élni annyi, mint napról napra egyre inkább elfogadni ezt az erőszakot, úgy is, mint ami hozzánk tartozik – elfogadni az elfogadhatatlant: természetesen elfogadni a szörnyűt. Olyan világban élünk (ha ugyan élet ez), melyben a szörnyű természetessé válik, a természetes pedig szörnyűvé. Ezért az emberség, ha találkozunk vele, valótlannak tűnik; ugyanakkor a szörnyeteget, aki pedig mindenütt jelen van, alig vesszük észre. A szörnyeteggel együtt élni – ez annyit tesz, mint észre sem venni, nem annak látni, ami.

A totalitarizmus vakká teszi az embereket a szörnyűségre, s ez a legborzasztóbb: a totalitarizmusban az a szörnyű, hogy egyre kevesebb, ami szörnyű. A szörnyű nemléte, a szörnyűsleges felfoghatatlansága, a szörnyeteg láthatatlansága, fantomizációja – nem annak jele ez, hogy belesüllyedtünk a szörnyűségbe? Ha nem látom a szörnyet, nem annak jele ez, hogy én magam is szörnyeteggé váltam? Minden totalitarizmusnak, mint a szörnyek demiurgosának, alaptörekvése, hogy láthatatlanná váljék: hogy teljesen bekebelezzen bennünket, hogy az „énünk” váljon. Innen van, hogy az emberek többsége egyáltalán nem érzékeli a totalitarizmust, nem totalitarizmusnak látja, nem annak éli meg: leggyakrabban mi magunk vagyunk a totalitarizmus, anélkül, hogy ennek kicsit is tudnánk lennénk. A totalitarizmusnak nincs öntudata.

A tudat és a totalitarizmus megbékíthetetlenek. A tudat és a szörnyetegség kibékíthetetlenek: a Belgrádi Kör munkája elkezdődhet.

II. Emberségem állata

Jó napot kívánok mindeneknek.

Ismét itt vagyunk Szarajevóban, nem sok idő telt el utolsó ittlétünk óta, s mi ismét eljöttünk: mintha lenne Szarajevónak valami varázsa, ami visszaparancsol ide. Néhány napja, az éjszaka közepén, hallottam magam, amint azt mondom: *Haza akarok menni*, s íme, ezt most vonakodás nélkül be is vallom itt, Szarajevóban. Nem hiszem, hogy máshol meg tudnám tenni ezt. Mert Szarajevó a nagy beismeréseink városa, nagy vallo-másaink városa. Igazságunk székhelye. És még sokáig az lesz.

Haza, de hova? Nincs házam. A házam nem az én házam. Amikor annak idején amszterdami barátaim, szarajevói menekültek, megkérdeztek, hogy tagja lennék-e az alakulófélben lévő *ex-yu-pen*-nek, rögtön beleegyeztem: hiszen én voltaképpen emigráns vagyok. Idegen az idegen világban. Hogy mondhatnám, hogy ez a világ, mely még mindig visszautasítja, hogy szembesüljön a büntettekkel, melyek belőle fakadtak, és amely e szembesülésre való minden felhívást árulásnak tart, legjobb esetben mazochizmusnak – hogy mondhatnám, hogy ez a világ az én világom? Idegen vagyok ebben

a világban, és elfogadom ezt az idegenséget. Mi több, ápolom, fölntartom, fejlesztem, íme, ebben a pillanatban is, hogy ezt itt most mondom, tudván tudva, mi az ilyen beszéd következménye. Előbbre való egy öreg, kiátkozott eb halála, sőt egzisztenciája (tehát ami a halálnál is rosszabb) a háborúra uszító értelmiségi csőcselék életénél. Meggyőződése, hogy ezek az urak felelni fognak még a szerb népnek a más népeken elkövetett erőszakért, akárcsak a saját népükön elkövetett erőszakért, az elüldözött és halott tíz meg tízezer szerbért, felelni fognak abban az órában, amikor majd szembesül önmagával a nemzet. Várom ezt az órát. Hiszek benne. De addig hogy mondhatnám, hogy ez a világ az én világom? Hogy mondhatnék bármit is? *Hogy beszélhetek egyáltalán?* Régóta sejtem, hogy *a beszédhez hozzá tartozik a világ valamiféle elfogadása*, előfeltételezi ezt: ahhoz, hogy beszélhesek, a világnak mégiscsak az én világomnak kell lennie számomra, tekintet nélkül arra, miféle gonoszságokat láttam benne, tekintet nélkül arra, hogy negációs energiát ébreszt bennem. A beszédhez hozzá tartozik a világ, miként hozzá tartoznak mások, akik beszélnek hozzám, akikhez beszélek, a beszéd konstituálja a másikat, a beszéd konstituálja a világot.

Az idegenség a világban idegenség a beszédben. A világ abszolút el nem fogadása annyi, mint a beszéd abszolút elutasítása. A gonosz diadalmaskodásának perceiben – mint például amikor ezt a várost romba döntötték –, elhatalmasodik ez az idegenség: nemcsak *elnémul* ilyenkor az ember, mert nincs szava, ahogy mondani szokták, hanem szembe is fordul a beszéddel: nem beszélni akarna, hanem felüvölni. Nem ember szeretne lenni tehát, hanem állat: az üvöltéssel az állatiságba szökne, a nem-tudatba, az abszolút feledésbe és ön-feledésbe.

Ez kétségbeesés, *Kétségbeesés, a szörnyű mester*, mely állattá akarná változtatni az embert, ám (sietek hozzáfűzni) nélküle ma emberség nem létezik. Azt mondtam valahol, abban az időben, amikor ti itt, Szarajevóban, a kor legszörnyűbb, legszégyenteljesebb ostromállapotában ellenállatok az emberség agóniájának (és mi nem segíthettünk – habár egyre gyakrabban felteszem magamban a kérdést: nem bírtunk vagy nem merítettünk segíteni?), azt mondtam tehát valahol: aki ma nem esik kétségbe, az nem ember. És most tovább folytatom: aki a gonosz diadalmaskodása idején beszéd helyett nem szeretne felüvölni, mint egy halálosan megsebzett állat, az nem ember.

Nincs ma emberség kétségbeesés nélkül. Nincs ma beszéd, ha nem kísérti meg mélységesen a jaj meg az üvöltés.

Beismerem azt is, hogy legutóbbi szarajevói ittlétem alkalmával, minden egyes kimondott szó után rosszul, igen rosszul éreztem magam: mintha valamit rejtegettem volna a beszéddel. Mintha valamihez hűtlenné váltam volna. Mintha tévesen, sőt hamisan *mutakoztam volna meg*.

Azt hiszem, ez nem a lény és a nyelv közti szokványos félresiklás következménye volt, hanem *emberségem állata*, a kétségbeesés roppant, gyönyörű, szörnyű állata követelte a jogát. Azt hiszem, maga a lényegi emberség követelte tőlem az üvöltést a beszéd helyett. És csak a honvágy kényszerítő erejének köszönhetően fűztem mondattá a szavakat, ahelyett, hogy az üvöltés indítékának engedelmeskedtem volna; a honvágy hatására artikuláltam a zokogást, tettem emberré a sebesült emberség állatát, annak ellenére, hogy a beszéddel, a beszéd *kísérletével* talán magam is csak növeltem a hatalmas, szégyenteljes verbális szemétdombot, mely a sebesült emberséget borítja.

Szemlátomást beszélek; beszélni próbálok, megpróbálok hazatérni. Lám, én is menekült vagyok: megpróbálok ebben a véget nem érő éjszakában kimondani, hogy *haza akarok menni*.

Szarajevó – vajon Szarajevó lenne ez a *haza*? Vagy talán már nincs Szarajevó, nincsen *haza*? Vajon a szerbek kiűzése Szarajevóból már olyasmi, mint Szarajevó lehetséges kiűzése Szarajevóból?

Ha Szarajevóban nincs ház, mely befogadna, akkor Belgrádban sincs, és Zágrábban sincs. Belgrád csak akkor lehet Belgrád, és Zágráb csak akkor lehet Zágráb, ha Szarajevót valóban visszaadják Szarajevónak: ha ismét az lesz, ami a fasiszta örület előtt volt: mindenki nagyvárosa. Itt dől el valamennyiünk sorsa. Köszönöm.

III. Edo Murtić keze

Edo Murtić meg én régi barátok vagyunk. Amióta beütött a gonosz (1991 óta) egyszer sem találkoztunk. Mégsem mondhatom, hogy nem voltunk együtt, sőt olykor talán többet, mint azelőtt. Edo elküldte nekem az akvarelljeit Vrsarból, mindig néhány szó kíséretében, s én e sár közepette a tengerparton találtam magam, az ő vrsari kertjében. (Nem hiszem, hogy lesz eróm belépni oda.) Az egyik ilyen akvarellre, a papír hátuljára azt írta Edo: „Mondd, mi történt az emberekkel, miféle vírus támadta meg az agyukat, meddig tart még ez az örület?” (A keltezés: Vrsar, 95. 10. 12.)

Ez a kétségbeesés az örületről beszél. Ezt a kétségbeesést hallom ki a *Viva la muerte* grafikákból. Tizenkét lapot küldött belőlük Edo. Felsorakoztattam őket a szobámban a fal mellett, s egyszeriben valami haláltánc közepette találtam magam; a szobám olyan temetői kápolnává változott, amilyen a Miasszonyunk temploma a Skriljinán, Bermben, ahová olykor befordultam útban Gorankához és Edóhoz. Igaz, Edo halottjai nem járhatnak körtáncot, mint a kasztvai Vincentei Bermben. Ezek végleg megmerevedtek. Nincs remény arra, hogy megmozduljanak. Nincs remény: ez Murtić nagy kísértése. Mi más lenne Murtić, mint mozgás? És mi más nála ez a mozgás, mint a formák tagadása, a formák átalakulása; mi más lenne Murtić kolorizmusa (ami a kortárs lírai absztrakció legnagyobbjává tette őt), ha nem *szín a forma helyett, az átalakulás letéteményese?*

Murtić mára már legendássá vált vitalizmusa, „pingálásának” öröme ebből a kimeríthetetlen, befejezhetetlen átalakulásból ered. A *Viva la muerte* a forma kísértése, a véglegesség. Ki kell mondanom: olyan ez, mint a halál kísértése. Mert a halál nem kedveli Edo Murtićot; a halál, mint végleges, abszolút megváltoztathatatlan, javíthatatlan – a halál végleges, hatalmas, hatalmában statikussá (meghatározottá) merevedő formát követel. Igaz, vannak a *Viva la muerte* ciklusban olyan csontvázak és koponyák is, melyeket viszonylag könnyed (mondhatni: lágy) kézmozdulat vetett papírra, úgyhogy a vonal valahogy habozó, mintha magában foglalná egy másik, harmadik vonal lehetőségét is. Ám a *Viva la muerte* a végleges, határozott vonásokkal rögzített csontvázokról és koponyákról marad emlékezetes, melyek abszolút megfelelnek a halál akarátának; ez az undorító Falánk Hölgy, az abszolút redukció hölgye csak a tiszta csontot szereti. Ki ezekben a grafikákban Edo Murtić, ha nem az, aki válaszol a Halál hölgyének kihívására? Íme, az átalakulások embere, a nagy kolorista így „működik együtt” a halállal a végességet szolgálva. Kés ez, amit a linómetszet kíván meg. Am egyúttal a halál, mely csakis a kést fogadja el. (A ceruzát nem. Az ecsetet sem.)

Edo halál elleni lázadásában (mert a *Viva la muerte* az ő nagy lázadása a halál ellen) a legizgalmasabb az, ahogy válaszol a halál kihívására, mégpedig mint a végleges forma kihívására. Ez a kihívásra adott válasz a legizgalmasabb: a vér, amit hagy végigcsorogni ezeken a csontvázakon, melyeken kitüntetések fityegnek (egyetlen csontváz sincs kitüntetés nélkül, ha jól tudom), vagy ami szétfröccsen rajtuk. Ez az Edo kezéből szár-

mazó vér, ez az agonikus vér, vajon ez itt az élet egyetlen garanciája (az egyetlen, még ha az utolsó is)? Mintha Edo keze csakis ebben a fröccsenésben lenne valóban Edóé: ez a fröccsenő, csorgó vér, ez az, ami ellenáll minden formának, maga a tetten ért formátlanság. A *Viva la muerte* drámai ereje (mely valóban roppant nagy erő), ebben az el-lentmondásban áll, a formák és a formátlanság, a csontok és a vér ellenpontjában. Lesz-nek olyanok, akik, nem ok nélkül, az informel hatását látják majd ebben a vérben. Am ez olyan vérengzés, mely itt ismét aktualizálja az informelt, mint borzalmas éveink (1991–95) vérengzésének tapasztalatát. Ez a vérontás visszatérít az informelhez. *Action Painting* ez az emberség agóniájában, valami, amit formálisan már régről ismerünk, ám most egzisztenciálisan abszolút új: egy olyan, mely nélkül nincs Murtić (Murtić keze a legtermékenyebb gesztus keze, amiről tudomásom van), ám ez a gesztus most nem „a szervi optimizmus és az egzisztenciális szorongásnak ellenálló érzéki vitalitás szolgálá-tában áll” (*Pierre Restany*), és nem is csak abból fakad, hogy ezekben az átkozott évek-ben ennek az egzisztenciális szorongásnak a legmélyén találtuk magunkat. Hanem ab-ból, hogy az „őrület” közepette, a kétségbeesés közepette találtuk magunkat, mely úgy tekint ama gesztusra, mint az egyedül lehetséges beszédre.

En Szarajevóban (1977) megpróbáltam erről beszélni: a gonosz diadalmaskodásának perceiben az ember a beszéd ellen fordul; „nem beszélni akarna, hanem felüvöltöni. Nem ember szeretne lenni, hanem állat”. Érzékelem ezt az állatot a *Viva la muerte* gra-fikáiban. Hallom: ez „emberségem állata, a kétségbeesés roppant, gyönyörű, szörnyű állata”. Nélküle nincs emberség a gonosz áradatában; mentsetek meg a kétségbeeséstől, s megmentetek az emberségtől: „nincs ma emberi beszéd, ha nem kísérti meg mélysé-gesen a jaj és az üvöltés”.

Edo Murtić manapság mélységesen kétségbeesett, akarom mondani, nagy ember. Már a *Viva la muerte* előtt is hallottam a kétségbeesését. Kihallottam a vrsari tájképei-ből, az 1992-95-ös évekből, a 95-ös grafikai kiállítás katalógusából (ezt is elküldte), leg-inkább azonban talán a *Montrakerből*, a néhai vrsari bányáról készült rajzokból. (Azt hiszem, hogy a Montraker Edo Murtićról marad nevezetes; azt hiszem, Edo Murtić ve-zette be Isztria mitológiájába. Az ő Isztriájának mitológiájába. Meg az enyémebe – ha szabad ezt mondanom.) Ezek a rajzok jövendő „pingálmányainak” strukturálásai, új guache-, akvarell-, pasztell-munkák sejtelmek vagy evokációi, ám önmagukban is meg-állnak, s kivételesen jelentősek e korra nézve. Éles, sebes, előreláthatatlan vonások, be-fejezetlen félkörök és körök, szintúgy befejezetlen ellipszisek, egymást kereső, metsző, elváló vonalak, melyek összetalálkoznak, találkoznak, mint mindannyian ebben az „őrületben”: *valamennyien Edo kezében vagyunk*, rajzfüzetének papírján. Ez a kéz volt ezekben az esztendőkből *a mi legigazabb kezünk*. A rajz őrülete ez, ám ugyanakkor az őrület rajza. Ez vagyunk mi. Ez a *Viva la muerte*-n a vér.

RADICS VIKTÓRIA fordítása